

L.SH. EGAMBERDIYEVA

EKOTURIZM

TOSHKENT

75.61 2-73

301a

Э-98

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON
MILLIY UNIVERSITETI**

L.SH. EGAMBERDIYEVA

EKOTURIZM

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan 5630100 – Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi
(tarmoqlar va sohalar bo‘yicha) yo‘nalishi talabalari uchun
o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

TASHKENT – 2021

UO‘K: 330.338(467)

KBK 81.2

E 56

L.SH.Egamberdiyeva. Ekoturizm. O‘quv qo‘llanma. – T.:
«Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» 2021, 232 bet.

ISBN 978-9943-7686-1-1

Qo‘llanma zamonaviy ekologik muammolar, O‘zbekistonda ekoturizmning resurslari va turlari, shuningdek, dunyo mintaqalari va ekoturizm markazlari yoritilgan. O‘zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirish, ekologik turizmni boshqarish, axloq qoidalari va xavfsizligiga katta e‘tibor qaratilgan. Har bir bobda talabalarning mustaqil ishlashi uchun zarur bo‘lgan nazorat savollari va topshiriqlari mavjud.

O‘quv qo‘llanma ekologik ixtisoslik bo‘yicha o‘qiyotgan oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, u ilmiy-pedagogik xodimlar va malaka oshirish kurslari tinglovchilari uchun ham foydali bo‘lishi mumkin.

Ushbu qo‘llanma Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti professori Lola Shuhratovna Egamberdiyevaning yorqin xotirasiga bag‘ishlangan. Ajoyib inson, mohir pedagog, ekologik fanlar rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan olima Lola Shuhratovna qalbimizda abadiy yashaydi va u boshlagan ilmiy tadqiqotlarni shogirdlari davom ettiradi.

UO‘K: 330.338(467)

KBK 81.2

Mas‘ul muharrir:

R.X. Allaberdiyev – biologiya fanlari nomzodi, dotsent, O‘zMU Ekologiya fakulteti dekani.

Taqrizchilar:

D.O. Azimova – biologiya fanlari nomzodi, O‘zMU Ekologiya kafedrasida dotsenti;

S.G. Sherimbetov – biologiya fanlari doktori, (TGTE) biotexnologiya kafedrasida mudiri.

ISBN 978-9943-7686-1-1

4130/1

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» – 2021.

KIRISH

Ekoturizm dunyodagi eng tez rivojlanayotgan sayohat turlaridan biridir. Ekoturizm atrof-muhit holatidan xavotirda bo'lgan va mahalliy ekologiya va madaniyat haqida ko'proq bilmoqchi bo'lgan sayyohlar orasida mashhurdir. Bu keng ko'lamli sa'y-harakatlarni va katta kapital qo'yilmalarni talab qilmasa ham, ekoturizm turizm nozik ekoturizm muvozanatni buzmaslik uchun ehtiyotkorlik bilan nazoratni talab qiladi. Mamlakatimizda 8200 dan ortiq madaniy meros obyektlari mavjud bo'lib, ulardan atigi 500 ta joy sayyohlik yo'nalishlariga kiritilgan. Tabiat sayohati haqida gap ketganda ko'pincha ekoturizm atamasi ishlatiladi. Ayni paytda ekoturizm turizm, bir tomondan, turizm bozorida yuqori o'sish sur'atlariga ega bo'lgan joy, ikkinchidan, mavqei moslik tushunchasidan kengroq bo'lgan (insonning tabiatga ijobiy ta'sirini anglatadi) tushunchadir. So'nggi o'n yilliklarda dunyodagi ushbu turdagi sayohatlarning tez sur'atlarda o'sishi nafaqat atrof-muhitning yomonlashishi bilan, balki mashhur dam olish joylari – tog' kurortlari, iliq dengiz qirg'oqlari, ulardan foydalanishning ko'payishi bilan ham izohlanadi. Shu bilan birga qishloq ehtiyojlari uchun tekislik va o'rmonzorlardan ham foydalanishning ko'payishi.

Ekoturizm turizm to'g'ridan to'g'ri biologik xilma-xillikni saqlab qolish uchun to'g'ridan to'g'ri sayyohlar va gidlarning o'ziga xos faoliyati bilan (yoki aksincha, passivlik bilan, masalan, uyalar joylashadigan joylarni chetlab o'tish va boshqalarni), bilvosita moliyaviy qo'llab-quvvatlash va mahalliy aholi farovonligi – qashshoqlikni yo'q qilish, ish o'rinlarini yaratish, iqtisodiyotning muqobil turlarini ta'minlashdir. Shunday qilib, ekoturizm turizm noyob va yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lgan turlarni muhofaza qilish bilan chambarchas bog'liq, chunki ularning aksariyati ekzotik va ekotur obyektlariga aylanadi. Bu nafaqat hayvonlar va o'simliklarga, balki ekotimizga va umuman tabiiy komplekslarga ham tegishli. Boshqa tomondan, sayyohlik yukini yetarli darajada rejalashtirmaslik

bilan, yovvoyi tabiatdan "esdalik sovg'alari"ning tobora ommalashib borishi ma'lum turlarning yo'q bo'lib ketishiga va tabiiy komponentlarning buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu munosabat bilan himoya muhitini yaratish vazifasi paydo bo'ldi insonning atrof-muhitga antropogen ta'sirini kamaytirish, atrof-muhitni va biologik resurslarni tiklash va saqlashga qaratilgan tadbirlarni moliyalashtirishning yangi manbalarini izlash, odamlarda tabiat holati uchun javobgarlikni kuchaytirish.

Ekoturizmni rivojlantirish uchun O'zbekistonning tabiiy imkoniyatlari amalda cheksizdir. Xorijdagi sayyohlar turizmga, ayniqsa ekoturizmga katta qiziqish bildirmoqda. Turistik salohiyat jihatidan O'zbekiston Respublikasi dunyoning 15 yetakchi davlatlari qatoriga kiradi va Markaziy Osiyoda asosiy o'rinni egallaydi. Mamlakat hududida to'rt mingga yaqin me'moriy, tarixiy va tabiiy reja obyektlari mavjud. Turli asrlardagi ko'plab yodgorliklar yaxshi saqlanib qolgan va namunalar o'rta asrlarga tegishli diniy qadriyat arxitekturasi O'zbekiston sayyohlik mintaqasi sifatida o'zining qarama-qarshiliklari, boy landshaftlari, o'simlik va hayvonot dunyosining xilma-xilligi bilan turistlarni o'ziga jalb qiladi. O'zbekistonning janubiy tog' tizmalari, Tyan-Shan va Pomir-Oloy tog'lari, Qizilqum yaqinligi, baliqlarga boy ko'llar alohida qiziqish uyg'otmoqda. Chotqol, Zomin, Nurota, Hisor, Ugom-Chotqol milliy bog'i, Jayron ekomarkazi va boshqalar qo'riqxonalari katta ekoturizm imkoniyatlariga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-fevraldagi UP-5326-sonli "O'zbekiston Respublikasining sayyohlik salohiyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni, shuningdek ichki turizmni jadal rivojlantirish mintaqalarni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning muhim omillaridan biri sifatida fuqarolarni mamlakatning madaniy-tarixiy merosi va tabiiy boyliklari bilan tanishtirish.

O'zbekiston ushbu yo'nalishni rivojlantirish uchun katta salohiyat va imkoniyatlarga ega bo'lgan dunyodagi kam sonli davlatlardan

biridir. O‘zbekistonda ekoturlarni amalga oshirishning asosiy omili tabiatning xilma-xilligi, ekzotik hayvonlar va o‘simlik dunyosining boyligi, shuningdek, ajoyib kontrastli eng go‘zal tog‘ landshaftidir. O‘zbekistonda sayohatlarni tashkil qilish uchun ko‘plab imkoniyatlar mavjud, bular milliy bog‘lar va qo‘riqxonalaridir.

Ekoturizm atrof-muhitni muhofaza qilishning muhim omili bo‘lib xizmat qiladi, natijada ekoturlarni sotishdan olingan daromadning bir qismi toza tabiatni saqlashga yo‘naltiriladi.

I BOB. TURIZM TARIXI

1.1. Qadimgi dunyoda sayohatlar

Insonning atrofdagi olamni bilish jarayoni sayohat bilan bogʻliq. Qullarga egalik qiluvchi jamiyat davriga kirgan qadimgi xalqlar allaqachon mavjud boʻlgan geografik bilimlarni tizimlashtirishga harakat qilishgan. Jamiyat yaxshilanishi bilan sayohat turlari yanada mukammal, xilma-xil va qulay boʻlib qoldi.

Savdo aloqalarini oʻrnatish va yangi yerlarni kashf etish zarurati odamlarni uzoq safarlarga chiqishga majbur qildi. Shunday qilib, Misr papiruslari qadimgi misrliklar uzoq sayohat qilganliklaridan dalolat beradi. Firʼavnlr Nil daryosiga Qizil dengiz sohillariga ekspeditsiyalar yuborishdi. Miloddan avvalgi 2000-yilda misrlik Sinuhit sharqqa katta sayohat qildi.

Qirolicha Xashepsut ham dengiz ekspeditsiyalarini jihozladi. Qizil dengiz boʻylab ushbu sayohat 2000 km. Kemalar doimo Firʼavning dafn xonalariga joylashtirilgan. Shunday qilib, Firʼavn Xeops piramidasida 43,4 m uzunlikdagi kema topildi. Keyinchalik, yogʻoch tanqisligi sababli faqat kema modellari ishlab chiqarildi.

Navigasiya mamlakatlar oʻrtasida aloqalarni oʻrnatdi. Sayohatlardan ular oltin, fil suyagi, tosh va fayans va boshqalarni olib kelishdi.

Dengizga sayohat qadimgi Xitoy hayotining ajralmas qismi boʻlgan. Xitoyliklar oʻz mamlakatlari va unga qoʻshni yerlarning geografiyasini juda yaxshi bilar edilar. Xitoyda kartografik tadqiqotlar ishlab chiqarish boʻyicha maxsus byuro mavjud edi. Ular magnit ignaning xususiyatlarini yaxshi bilishardi. Rulni ixtiro qilgani xitoyliklarga ham tegishli. Buyuk Xitoy faylasufi Konfutsiy 13 yildan koʻproq vaqtni sayohat oʻqituvchisi sifatida oʻtkazdi. Xitoyning geografik madaniyati oʻsha davr uchun rivojlanishning yuqori bosqichida edi.

Qadimgi Xitoyda savdo va zavq kemalaridan tashqari, dahshatli harbiy kemalar ham mavjud edi. Buyuk Xitoy devorining qurilishi

Xitoy xalqining fizik geografiya sohasidagi mukammal bilimlarini isbotlaydi. Devor dashtni qishloq xo'jaligi joylari bo'ylab aniq ajratib turuvchi chegara sifatida o'tdi.

Qadimgi davrlardan boshlab kartog'rafiyani rivojlantirgan xitoyliklar ipak ustiga xaritalar yasashgan. Qadimgi Xitoyda hatto uch o'lehovli xaritalar mavjud edi. Aynan shu yerda zamonaviy sharhlarining prototipiga aylangan o'yinchoqlar paydo bo'ldi. Ular iliq havo to'ldirilgan ichi bo'sh tuxum qobig'i edi. Aftidan havo shari sayohat qiluvchilar Qadimgi Xitoyga buning qarzidor.

Diniy turizmning kelib chiqishi qadimgi Hindistonda bo'lgan. Buddizm asoschisi Budda aynan shu yerda 45 yil davomida shimoliy Hindiston bo'ylab sayohat qilgan. Budda vafotidan so'ng, jasad yoqib yuborilgan va kul izdoshlari o'rtasida taqsimlangan. Bu qoldiqlar ko'plab ziyoratchilar oqib kelgan birinchi yodgorliklar edi.

Antik davrning eng yaxshi dengizchilaridan ba'zilari finikiyaliklar bo'lgan (Finikiya davlati Sharqiy O'rta dengizda joylashgan va boshqa davlatlar bilan ko'plab savdo-iqtisodiy aloqalarda bo'lgan). Finikiyaliklar katta, bardoshli kemalarni qurdilar, ular uzoq vaqt davomida O'rta yer dengizida dengiz yo'llari bo'yicha yetakchi bo'lganlar. Mamlakat ichkarisidagi savdo yo'llari karvonlarga dam olish uchun binolar bilan ta'minlandi, ushbu karvonsaroylarning bir qismi mustahkamlandi.

Finikiyaliklarning sa'y-harakatlari bilan Gibraltar bo'g'ozi topildi. Ular Afrika atrofida suzib ketishdi. Finikiyaliklar birinchi bo'lib Osiyo va Yevropaning nomlarini (asu-sharq, erebus-quyosh botishi) berishdi.

Qadimgi Yunonistonda dengiz sayohatlari qadim zamonlardan buyon amalga oshirilgan, bu afsonalarda aks etadi. Birinchi bilimdon sayohatchilardan biri Gerodot bo'lib, u Yunoniston, janubiy Italiya, Kichik Osiyo, Bobil, Misr, Fors atrofida sayohat qilgan, O'rta yer dengizi orollarining aksariyat qismida, shuningdek Qrimda bo'lgan. Gerodot turli mamlakatlarga ko'plab sayohatlarini 9 ta kitobda

tasvirlab bergan va ularning har biri muzlardan biri nomi bilan atalgan. U uchun "Tarixning otasi" faxriy unvoni berilgan mashhur "Tarix" asarida u nafaqat Eski Dunyo xalqlarining ko'pgina tarixini tasvirlab berdi, balki avlodlar uchun bebaho etnografik misollarni ham saqlab qoldi. Gerodot birodarlar o'z qonlarini bir piyola sharobga aralashtirib ichishgan skiflar orasida tug'ilish marosimini tasvirlab berdi. Shunday qilib, charchamaydigan sayyoh Gerodot birinchi yunon sayyohining shuhratini shu sababga ko'ra qozongan.

Yunoniston shahar-davlatlarining gullab-yashnashi davrida o'ziga xos turistik markazlar paydo bo'ldi. Shunday qilib, yunonlar Olimpiyaga Elladaning barcha joylaridan tomoshabin yoki Olimpiya o'yinlarining ishtirokchilari sifatida kelishgan, ya'ni bu sport turizmi. Afina va Sparta aholisi chet elga sayohat qilish uchun o'ziga xos pasport – sorragisga ega bo'lishlari kerak edi.

Buyuk yunon mustamlakachiligini maxsus sayohat turiga kiritish kerak. Balneologiya va tibbiy turizm Qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan. Yunonlar iliq davolovchi suvlarni juda qadrlashdi. Ko'plab buloqlar ma'lum bo'lgan, ular tog' buloqlari yonida davolanish va dam olish uchun mukammal jihozlangan vannalar o'rnatgan.

Qadimgi Yunonistonda ham ziyorat juda keng tarqalgan edi. Delfidagi mashhur Apollon ibodatxonasiga tez-tez tashrif buyurishgan. Ellinizm davri sayohatlari haqida gapirganda, deyarli 10 yil davom etgan makedoniyalik Aleksandrning sharqiy yurishini eslatib o'tishimiz kerak. Ushbu kompaniya tufayli yunonlar ilgari noma'lum bo'lgan xalqlar, ularning madaniyati, turmush tarzi, urf-odatlar bilan tanishdilar. Bu muzeyshunoslikka asos yaratdi. Makedoniyalik Iskandar yuborgan pulga uning ustoz Aristotel tabiatshunoslik muzeyiga asos solgan.

So'zning keng ma'nosida turizm sohasi haqida Qadimgi Rim davridan boshlab gapirish mumkin.

Sayohat go'zal yo'llarning mavjudligi tufayli amalga oshirildi. Rim yo'llari barcha muhandislik qoidalariga binoan qurilgan. Suv

to'siqlarini yengib o'tish uchun ko'priklar va viyaduklar qurildi. Siz tunashingiz mumkin bo'lgan stansiyalar belgilanadigan maxsus yo'l xaritalari mavjud edi. Har bir stansiyaning o'ziga xos xususiyati taverna edi (1-rasm).

Qadimgi Rimda, shuningdek, yo'riqnomalar mavjud bo'lib, ular nafaqat marshrutni, balki yo'l bo'ylab diqqatga sazovor joylarni ham ko'rsatib bergan. Qadimgi Rimning turizm sohasi bozorga terini shamol va quyoshdan himoya qilish uchun maxsus maskalar kabi narsalarni olib kelgan; yo'lda o'qish uchun kichik formatdagi kitoblar va boshqalar.

1-rasm. 1300 yilni nishonlash uchun Rimga boradigan ziyoratchilar.

Rimliklar shifobaxsh mineral buloqlarni yunonlarga qaraganda ko'proq qadrlashdi. Bayski buloqlari eng zamonaviy kurortga aylandi. Bu suvda oltingugurt, natriy, selitra va boshqalar bor edi. G'orlarda joylashgan tabiiy bug' oltingugurtli vannalar rimliklar orasida juda

mashhur edi. Ushbu kurortlarning atrofi juda chiroyli edi. Bu yerda Rim boylari o'z uylarini qurishni boshladilar. Rimliklar mehmonxonalar qurdilar. Rim mehmonxonasi butun majmua bo'lib, sayohatchilar uchun turar joy, otxona, quduq, do'kon bilan ta'minlangan qoidalar.

1.2. O'rta asrlarning sayohatlari

O'rta asrlarning boshlari "xalqlarning buyuk ko'chishi" bilan belgilandi. Bundan tashqari, turli mamlakatlar o'rtaasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojlanishda davom etdi. Bunga yozuvchilar, sayohatchilar, diplomatlar va savdogarlar sayohatlari katta yordam bergan. Biroq, odamlarni sayohat qilishga undovchi asosiy harakatlantiruvchi kuch harbiy yurishlar, savdo va ziyorat edi.

O'rta asrlarda hajga borish keng tarqaldi. Ziyoratchilarning Falastinga sayohati III–IV asrlarda boshlangan. IV asrda muqaddas yerga ziyorat qilish ommaviy hodisaga aylandi. Haj ziyoratiga turtki har xil edi. Ziyoratchilar uchun maxsus "xizmat" gospitalistlarning ritsar ordeni bilan namoyish etilgan. Ularning vazifasi kasal ziyoratchilarga va savdogarlarga yordam berish, ularni talonchilikdan himoya qilish edi. Astasekin kasalxonalar Muqaddas Yerning shaharlari va qishloqlarida va butun Yaqin Sharqda mehmonxonalar tarmog'ini yaratdilar.

Keyin XI asrning oxiridan XII asrning oxirigacha davom etgan, ammo nihoyatda mo'rt va qisqa muddatli bo'lib o'tgan O'rta Sharqqa salb yurishlari davri keldi. Ushbu ulkan Yevropaning Yaqin Sharq mintaqasiga ko'chishi oqibatlari va natijalari har xil. Avvalo, ushbu kompaniyalar tufayli Yevropa arab dunyosi ilm-fani va madaniyati yutuqlari bilan tanishishga muvaffaq bo'ldi. Yevropa olimlari aniq fanlar bo'yicha bilimlarini sezilarli darajada boyitdilar. Dunyo haqida umumiy tushuncha kengaytirildi.

Ovqat turli xil bo'lib qoldi. Yevropaliklar ilgari noma'lum guruch, grechka, o'rik, limon yetishtirishni boshladilar. Salb yurishlari nafaqat umumiy tarixiy qiziqish, balki bilimga ham tegishli edi. Birinchi marta G'arbiy yevropaliklar o'z joylaridan katta massada ko'tarilishdi, natijada ular noma'lum xalqlar va mamlakatlar bilan tanishdilar. Ular odob-axloq va urf-odatlarini qisman o'zlashtirdilar, ularga tushunchalari va qarashlarini qisman yetkazdilar.

Geografik kashfiyotlar nuqtai nazaridan salbchilar harakati katta ahamiyatga ega edi. Bu Yevropa va arab dunyosi o'rtasidagi aloqalarga olib keldi va arablardan yevropaliklar geografiya sohasida ko'p narsalarni o'rgandilar. Salb yurishlari savdo-sotiqni rivojlantirib, quruqlikdagi sayohatga katta turki berdi. Aynan savdo aloqalarining kuchayishi kartalarni takomillashtirishga yordam berdi. Savdo o'sishi, shuningdek, navigatsiya sohasida yangi yutuqlarga olib keldi. Masalan, Atlantika okeanida Afrika sohillari yaqinida joylashgan orollar topildi. Sayohatning keyingi rivojlanishi mo'g'ullar istilosi bilan bog'liq. XIII asrning boshlarida. Mo'g'ul-tatarlar Dunaydan Tinch okeanigacha bo'lgan katta imperiyani yaratdilar, Rossiyaning bosib, Polsha, Sileziya, Moraviya orqali o'tib, Italiya chegaralarida to'xtadilar. Ushbu fathlar natijasida Sharqiy Yevropa va Osiyo orqali keng, nisbatan xavfsiz yo'llar yaratildi, ular savdogarlar foydalanishni boshladilar.

XIII asrda O'rta yer dengizida tijorat qudratiga erishgan venetsiyalik va genualik savdogarlar Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoyda dadil sayohatchilar tomonidan olib borilgan izlanishlarga befarq qarab turolmadilar. Ular savdo manfaati uchun yangi mamlakatlarni o'rganish kerakligini tushunib yetishdi. Ushbu davrning eng taniqli sayohatchilaridan biri venetsiyalik Marko Polo edi. Marko Polo o'zining kitobida Yevropadan O'rta Sharq, O'rta Osiyo, Qozog'iston va Sharqiy Turkiston mamlakatlari orqali Xitoyga, Xitoyning ko'plab mintaqalariga va uzoq yillar davomida yurish paytida ko'rgan va eshitganlari haqida aytib berganidan beri deyarli VII asr o'tdi. Janubiy

Xitoy dengizi, Hind okeani, Fors ko'rfazi orqali dengiz orqali Yevropaga.

Marko Poloning kitoblari o'rta asr sayyohlari va geograflarining asarlari orasida alohida o'rin tutadi. Ular Sharqiy va Janubiy, G'arbiy Osiyo haqida juda ko'p yangi ma'lumotlarni taqdim etadilar. Ushbu kitob Osiyoning geografik xaritalarini tuzishda qo'llanmalardan biri bo'lib xizmat qildi va buyuk kashfiyotlar tarixida katta rol o'ynadi.

O'rta asrlarga sayohat haqida gapirganda, rus savdogari Afanasiy Nikitinning Hindistonga "sayohati"ni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. U Marko Polodan 200 yil o'tib, G'arbiy Osiyo mamlakatlariga tashrif buyurgan va hanuzgacha biron-bir yevropalik oyoq bosmagan Hindistonning ichki mintaqalarida bo'lgan. U kuzatuvlarini "Uch dengiz bo'ylab yurish" deb nomlanuvchi yozuvlarda – Kaspiy, Qora va Arabistonda qayd etgan. Nikitin birinchilardan bo'lib, hindular tabiatini, hind aholisining turmush tarzi va urf-odatlarini tasvirlab berdi.

Shunday qilib, X–XIV asrlarda piyoda yurish va sayohat yanada rivojlangan. Ular ruslar, vizantiyaliklar, arablar, normanlar va salb yurishlari paytida ko'plab Yevropa xalqlarining vakillari tomonidan amalga oshirilgan. Rossiyada nasroniylikni qabul qilish bilan bog'liq ravishda, rus ziyoratchilarining oqimi muqaddas joylarga Falastinga quyildi. X–XIV asrlarda piyoda yurish va sayohat qilish shubhasiz geografik kashfiyotlar davriga yo'l ochdi.

1.3. Buyuk geografik kashfiyotlar davri. XIX–XX asr boshlarida sayohatning rivojlanishi

Yagona jahon iqtisodiy makonining shakllanishiga va yagona jahon sivilizatsiyasini yaratish uchun zarur shart-sharoitlarning paydo bo'lishiga olib kelgan buyuk geografik kashfiyotlar davri bir qator obyektiv sabablarga ega edi.

XV asr boshlarida ham Yevropaning bir qator qirg'och mamlakatlarida uzoq safarlarga intilish paydo bo'ldi, ularning maqsadi Hindistonga to'g'ridan to'g'ri dengiz yo'lini ochish edi. Kolumb o'z oldiga shunday maqsad qo'ygan. Biroq, u boshqa qit'ani – Janubiy Amerika va Markaziy Amerikaning istmuslarini kashf etish tashabbusi bilan chiqdi. U barcha Buyuk Antil orollarini – Kuba, Gaiti, Yamayka va Puerto-Rikoni, Markaziy Bagama orollari arxipelagini, Kichik Antil orollarining ko'p qismini va Karib dengizidagi bir qator kichik orollarni kashf etdi. Kolumb tomonidan boshlangan kontinental Amerikaning kashfiyoti buyuk rus dengizchilari Chirikov va Bering tomonidan yakunlandi.

Hindistonga dengiz yo'lining kashf qilinishi Vasko da Gamaga tegishli. U Afrika qirg'og'ini aylanib, shimoli-sharqqa Hindiston qirg'oqlari tomon yo'l oldi. Ushbu kashfiyot uchun u kelganidan keyin u "Don" irsiy unvonini, shuningdek "Hind dengizining admirali" unvonini oldi.

Keyin Atlantika okeanini Tinch okeani bilan bog'laydigan bo'g'ozni topishga va shu tariqa Kolumb boshlagan ishni tugatishga urinishlar qilindi: g'arbiy yo'l bilan Sharqiy Osiyo qirg'oqlariga yetib borish. Fernand Magellan Tinch okeanining janubi-g'arbiy yo'lini qidirib topib, g'arbiy yo'l bilan Osiyoga yetib boradigan yirik ekspeditsiyaning yangi rejasini taklif qildi. Natijada, u keyinchalik uning nomi bilan atalgan bo'g'ozga yetib bordi. Shunday qilib, buyuk navigator Magellan Kolumb tomonidan boshlangan ishni tugatdi: u g'arbiy yo'l bilan Osiyo materigiga yetib bordi va Yevropadan Osiyoga yangi dengiz yo'lini ochdi. Bu insoniyat tarixida dunyoni birinchi marta aylanib chiqish edi; u yerning sharsimon shaklini va yerni yuvadigan okeanlarning bo'linmasligini inkor yetib bo'lmaydigan darajada isbotladi.

Buyuk geografik kashfiyotlar xalqaro diplomatik va madaniy aloqalarning rivojlanishiga, keyinchalik sayyohlik yo'nalishiga aylangan qit'alar o'rtasida doimiy suv va quruqlik yo'llarining shakllanishiga hissa qo'shdi. Sayohat boy odamlarning sevimli mashg'ulotlari bilan bir qatorda ta'lim vositasiga aylanmoqda. Bularning barchasi odamlarning

bir qit'adan ikkinchisiga ommaviy harakati uchun dastlabki shart-sharoitlarni yaratdi. XIX asr boshlari Rossiya dengizchilari ko'p jihatdan katta rol o'ynagan dunyodagi yirik dengiz sayohatlari bilan ajralib turardi. Rossiyada faqat birinchi marta XIX asrning uch o'n yilligi butun dunyo bo'ylab beshta yirik ekspeditsiyalar jihozlandi.

Geografik jamiyatlar ko'plab mamlakatlarda sayohatlarni tashkil qilish va boshqarishda asosiy rolga aylandi, ulardan birinchisi 1821-yilda Parijda, ikkinchisi 1828 yilda ochilgan Berlinda, 1830-yilda Londonda, 1845-yilda Sankt-Peterburgdagi Rossiya Geografik Jamiyati.

XIX asrning ikkinchi yarmida sayohatning yangi bosqichi boshlanadi. Endi dengiz ekspeditsiyalari Jahon okeanini ilmiy tadqiq qilish uchun jihozlangan.

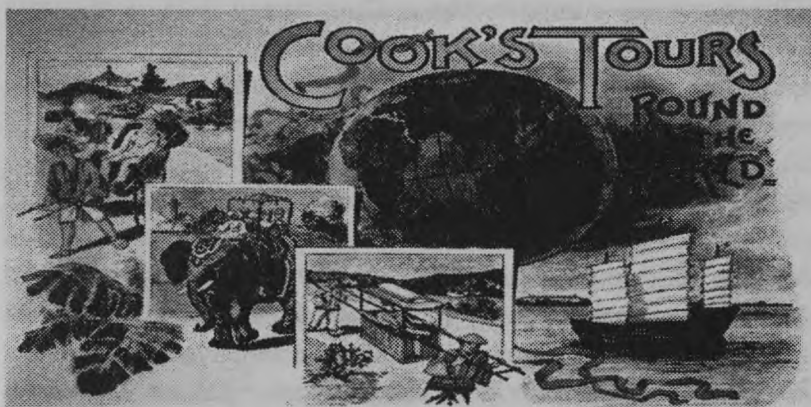
Bir necha asrlik sayohat tarixi davomida geografik kashfiyotlar, ko'plab ilmiy va adabiy materiallar, ma'ruzalar va kundaliklar to'plangan. Odamlar yangi mintaqalar va mamlakatlarni ko'rish, o'z xalqlarining hayoti va urf-odatlarini bilan tanishish zaruratiga ega. Bularning barchasi sayohatning maxsus shakli – turizmning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

Tabiiyki, iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish jarayoni nafaqat aholining harakatchanligini ulkan darajada oshiribgina qolmay, balki yo'llar, qulay mehmonxonalar, restoranlar qurish, dam olish maskanlarini yaratish, davolanish, tarixiy va madaniy diqqatga sazovor joylar. Shunday qilib, XVIII asrning oxirida chet ellarga qiziqish va o'yin-kulgi maqsadida tashrif buyurgan Yevropa davlatlarining moslashtirilgan sinflari vakillari "sayyohlar" deb nomlana boshladilar. XIX asrning ikkinchi yarmida individual ixlosmandlari tomonidan namoyish etilgan Yevropadagi tarqoq harakat ma'lum bir tashkiliy shakllarni qabul qila boshlaydi.

Ma'lumki, 1815-yildayoq Angliyadan Fransiyaga sayohatlar uyushtirilgan. Yozuvchi va sayyoh D.Jaliniani keng jamoatchilik uchun Londondan Parijga bunday sayohatlarni tashabbuskorlik bilan uyushtirgan va 1829-yilda K. Bedeker tomonidan dunyodagi birinchi sayyohlik qo'llanmasi nashr etilgan, tayyorlangan va nashr etilgan.

Ushbu qo'llanma bugungi kunda ham nashr etilmoqda va Yevropada sayohat qilayotgan sayyohlar orasida mashhurdir.

Bugungi kunda zamonaviy turizmning asoschisi deb tan olingan baptist ruhoniysi Tomas Kuk sayohatchilarning uyushtirilgan ommaviy sayohatining mohiyati va afzalliklarini birinchi bo'lib anglagan va 1843-yilda o'z suruviga birinchi temiryo'l sayohatini uyushtirgan. Ruhoniy muvaffaqiyatli bo'ldi va 1851-yilda u Parijdagi xalqaro ko'rgazmaga mamlakatning barcha viloyatlaridan 165 ming inglizni olib keldi. Ko'rgazma ekskursiyalari foydali bo'lib chiqdi va Kuk Angliyadan kelgan sayyohlarning Parijdagi Butunjahon ko'rgazmasiga va 1855-yilda ommaviy tashrifining tashkilotchisi bo'ldi. 1856-yilda Yevropaga sayohat muntazam bo'lib, Kukning sayyohlik agentligi va ko'plab filiallari tashkil etildi. Sayyohlik kompaniyasining ajoyib muvaffaqiyati 8000 ta mehmonxonalar va mehmonxonalarning katalogida tasdiqlangan bo'lib, unda Kuk sayyohlarga turar joy taklif qilgan. 1870-yilda 500 ming inglizlar Tomas Kuk sayyohlik agentligining mijozi bo'lishdi.

2-rasm. Tomas Kuk sayohat risolasining muqovasi, 1891-y.

Yevropa va Amerika qit'olari o'rtasida muntazam paroxod xizmati 1832-yilda ochilgan va 1866-yilda Kuk sayyohlarning dastlabki ikki guruhini AQSHga jo'natgan. Ekskursiyalar uzoq va besh oygacha davom etdi. Tomas Kuk xizmatidan foydalangan taniqli amerikalik sayyohlar orasida biz 60 kishilik guruhda sayohat qilgan va keyinchalik sayohatni batafsil tavsiflagan Mark Tvenni eslatib o'tishimiz kerak.

Tomas Kuk birinchi bo'lib, 1872-yilda hammaga dunyo bo'ylab sayohatni sanoat asosida qo'yib, har kimga sayohat qilishni taklif qildi. Dastlabki 20 sayyoh dunyo bo'ylab turni 20 kun ichida yakunladi. cheklarini taqdim etdi. Bu aslida asrning Tomas Kuk 1892-yilda vafot etdi; uning o'g'li va sheriklari uning biznesini davom ettirdilar. Kompaniya o'z faoliyat doirasini sezilarli darajada kengaytirdi. Sayohatchilar uchun yo'l bugungi kunda Tomas Kuk kompaniyasi dunyoning barcha mamlakatlarida 12 ming sayyohlik agentligiga egalik qiladi va 20 million sayyohga xizmat ko'rsatadi.

1857-yilda Londonda tog' sayohati ixlosmandlarining birinchi miniassotsiatsiyasi – English Alpine Club tashkil etildi. 1862-yilda ingliz tilidan keyin Avstriyaning tog' klubi va Turin klubi paydo bo'ldi, keyinchalik Italiya tog' klubiga aylantirildi; 1863-yilda Shveysariya klubiga asos solindi. XIX asrning 90-yillari boshlariga kelib, tog' klublari ko'plab Yevropa mamlakatlarida, shuningdek AQSHda paydo bo'lgan. Klublarning aksariyati tog'larga bag'ishlangan o'z jurnallarini nashr etishni va ularda sayohat qilishni boshladilar. XIX srning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida o'z orbitasida yangi mamlakatlarni jalb qilgan holda milliy va xalqaro turizm rivojlanib bordi. Biroq, sayyohlik va ekskursiyalar asosan dam olish, davolanish va ko'ngil ochish uchun qimmat sayohatlar uyushtirgan sinflar vakillari uchun mavjud edi. Bu vaqtda Fransiyada, Italiyada, Chexoslovakiyada va Shveysariyaning tog'li hududlarida milliy va xalqaro kurortlar va turizm markazlari ochildi.

Turizm ommaviy hodisa sifatida XIX asrda sayyora bo'ylab yurishini boshladi. Asosan sanoat jamiyatlarining paydo bo'lishiga olib kelgan modernizatsiya davri tufayli. Sanoat inqilobining barcha yutuqlari natijasida ishchilarning turmush darajasi va sifati avvalgi davrlarga nisbatan sezilarli darajada oshdi. Xodimlar XX asrda mehnat qonunchiligiga qo'shilishdi. Aslida 5 kunlik ish haftasini ta'minlaydigan 8 soatlik ish kuni to'g'risidagi qonunlar, dam olish, shu jumladan turizm uchun imkoniyat mavjud edi. Tez orada "hafta oxiri" turlari juda mashhur bo'lib ketadi. Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi vaqtda statistik ma'lumotlarga ko'ra ushbu turdagi turizm eng katta ulushni egallaydi.

Bundan tashqari, ishchilar ham qonun bo'yicha 2-3 hafta pullik ta'til olishdi. Bular turizm bozorining rivojlanishiga turtki bergan ijtimoiy shartlar edi. Turizm shu qadar tez rivojlana boshladiki, Birinchi jahon urushi tugaganidan so'ng, turizm sohasida integratsiya jarayonlari boshlandi. 1919-yilda Parijda O'rta yer dengizi havzasi mamlakatlarining bir qator tadbirkorlari, asosan Fransiya, Italiya va Ispaniya sayyohlik agentliklari tomonidan Xalqaro sayohat agentliklari federatsiyasi (FIAV) tashkil etildi.

1920-yilda Pasport bo'yicha Millatlar Ligasining maxsus konferensiyasi chaqirildi (bu muammo 1926-yilgi konferensiyada qayta ko'rib chiqildi). Chet el pasportining yagona shakli sifatida "xalqaro turdagi" pasportni joriy etish tavsiya qilindi, u 32 betdan oshmasligi kerak va barcha ma'lumotlar ingliz yoki fransuz tillarida takrorlanishi kerak, agar u dastlab ulardan birida to'ldirilmagan bo'lsa. Ammo Millatlar Ligasining ikkala konferensiyasining tavsiyalari amaliy natijalarga ega bo'lmagan. Pasport va viza rasmiylashtirilishini soddalashtirish bo'yicha bir nechta kelishuvlar mavjud bo'lsa-da, bir qator davlatlar ikki tomonlama asosda vizalarni bekor qilishdi.

Millatlar Ligasi Iqtisodiy qo'mitasi turizmga biroz e'tibor berdi. 1936-yilda Millatlar Ligasining "Xalqaro iqtisodiy omil sifatida qaraladigan turistik harakatni ko'rib chiqish" nashri paydo bo'ldi.

Qo'mita iqtisodiy inqiroz natijasida yuzaga kelgan haddan tashqari proteksionizmga qarshi norozilik bildirdi. Chet ellik sayyohlar iqtisodiyotning turli sohalarini jonlantirishlari mumkin edi, shu bilan birga o'z sayyohlari tomonidan mamlakatdan valyuta eksport qilinishi iqtisodiyot uchun salbiy oqibatlariga olib keldi. "O'z mamlakatingizga iloji boricha ko'proq sayyohlarni jalb qilishga intilish va shu bilan birga sizning fuqarolaringizning qo'shni davlatlarga tashrif buyurishlariga yo'l qo'ymaslik uchun hamma narsani qilish, hech narsani import qilmasdan hamma narsani eksport qilish istagi kabi sog'lom fikrni buzishdir". Albatta, bu alohida holat edi, ammo qo'mita a'zolari xalqaro turizm istiqbollarini to'g'ri bashorat qildilar. "Har bir mamlakat chet ellik sayyohlar uchun tobora ortib borayotgan jozibani namoyish etishi mumkin va ko'rsatishi mumkin".

Turizm bo'yicha xalqaro hukumatlararo tashkilotni yaratishga birinchi urinish Ikkinchi jahon urushi o'rtasida amalga oshirildi. Ushbu yo'nalishdagi dastlabki qadamlarni Gollandiyaning Milliy sayyohlik byurosi boshladi. Uning sa'y-harakatlari natijasida Xalqaro turizmni targ'ib qilish tashkilotlari ittifoqi paydo bo'ldi. Urushdan keyingi dastlabki yillarda Britaniyaning Weekend turizm assotsiatsiyasi tashabbusi bilan ushbu Ittifoq o'z faoliyatini qayta tikladi, ammo 1947- yilda Xalqaro rasmiy sayyohlik tashkilotlari ittifoqi (IUOTO) deb o'zgartirildi. Bu Ittifoq nafaqat sayyohlikni targ'ib qilish bilan, balki turizmni rivojlantirish bilan ham shug'ullanishini ta'kidlash uchun qilingan. Dastlab Ittifoq tarkibiga 20 ta davlat kirdi. IUOToda har bir mamlakat faqat bitta sayyohlik tashkiloti tomonidan namoyish etilishi mumkin edi. IUOTO ustavida ikki turdagi a'zolik ko'zda tutilgan edi: to'liq a'zolar (milliy turistik birlashmalar va hukumat turistik tashkilotlari) va tegishli a'zolar (milliy va xalqaro tashkilotlar – turizm bilan bog'liq tijorat va notijorat).

IUOToning asosiy vazifalari xalqaro turizmning turli jihatlarini o'rganish va tavsiyalar ishlab chiqish edi. Shunday qilib, sayyohlar uchun turli rasmiyatchiliklarni (chegara, valyuta, politsiya va bojxona)

soddalashtirish masalalariga katta e'tibor berildi. IUOTO keyinchalik BMT tomonidan qabul qilingan turizm bo'yicha xalqaro konvensiyalarni ishlab chiqarishda faol ishtirok etdi.

Ittifoq xalqaro taqvim chiqarishni boshladi, u yerda sayyohlik tadbirlarining muhim sanalari to'g'risida ma'lumotlar joylashtirildi, bundan tashqari u keng reklama materiallarini jamladi. Har ikki oyda "Jahon sayyohi" jurnali chiqa boshladi. YUNESKO bilan qo'shma nashr ham paydo bo'ldi – "Chet elga sayohat – chegara rasmiylari" ma'lumotnomasi. IUOTO xalqaro turizm bo'yicha arxiv va keng kutubxona yaratdi, muntazam ravishda bibliografik to'plamlarni nashr etdi.

SSSR 1956-yildan buyon ushbu xalqaro tashkilot vakili bo'lgan. Bu, albatta, mahalliy sayyohlik tashkilotlariga o'zlarining konyunkturasi va jahon turizmining rivojlanish tendensiyalari yo'nalishini yaxshilashga yordam berdi.

Xalqaro turizmning gullab-yashnashini 50-yillardan boshlab aytish mumkin. XX asr mamlakatlar o'rtasidagi sayyohlik almashinuvi o'z mohiyatiga ko'ra alohida mamlakatlar ijtimoiy hayotining hayotiy tomonlariga ta'sir ko'rsatadigan xalqaro munosabatlarning turlaridan biri bo'lganligi sababli, xalqaro miqyosda hamkorlik qilishning obyektiv shartlari yaratiladi. Ushbu old shartlar bir qator xalqaro sayyohlik tashkilotlarini yaratishda amalga oshirildi. 1945-yilda tashkil etilgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti xalqaro turizmning ko'plab muammolari bilan shug'ullanishni boshlaydi. 1946-yilda ta'lim, fan va madaniyatga ixtisoslashgan hukumatlararo muassasa – YUNESKO tashkil etildi. Aynan YUNESKO orqali bu 1950-yillarda bo'lgan. ECOSOC turizmni rivojlantirish dasturi ishlab chiqilgan bo'lib, u turizmni iqtisodiyotning eng tez rivojlanayotgan sohasiga aylantirishga hissa qo'shishi kerak edi. Turizm "XX asrning hodisasi" deb nomlana boshladi.

1.4. Hozirgi bosqichdagi turizm va uning istiqbollari

Hozirgi vaqtda turizm dunyoning yalpi mahsulotining 10%gacha ulushiga ega bo'lgan qudratli jahon sanoatidir, bu yerda juda ko'p sonli ishchilar, asosiy vositalar, ishlab chiqarish jalb qilingan va katta kapital jalb qilingan. Aytishimiz mumkinki, turizm ham jiddiy global siyosatdir.

Subyekt – subyekt munosabati bo'lgan turizm xizmatlarning uchinchi darajali bozori bo'lib, uning eng katta rivojlanishi aynan postindustrial mamlakatlarda sodir bo'lishi ajablanarli emas. Turizm daromadi jadvalda keltirilgan.

Turli sohalarda ishlaydigan mutaxassislarning katta armiyasi ko'plab sayohatchilarga xizmat ko'rsatishda ishtirok etmoqda, bu esa infratuzilma va turizm sanoatining mohiyati hisoblanadi. Hozirgi kunda yer yuzidagi har 15 odam sayyohlik sohasi bilan qandaydir bog'liqdir. Shunday qilib, turizm ko'plab ish o'rinlarini yaratadi. Bu ushbu faoliyat turidan jamiyatga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan eng ijobiy omillardan biridir.

Postindustrial mamlakatlarda turizm sanoatining rivojlanish darajasi quyidagi faktlar bilan baholanishi mumkin. Qo'shma Shtatlarda har bir aholi uchun ruslarga qaraganda ikki baravar ko'p sayyohlar bor, ammo turistik xizmatlar uchun taxminan teng narxlarda (!) AQSHda ushbu sohaning rentabelligi Rossiyaga qaraganda besh baravar yuqori.

Turistik oqimlarni jalb qilish g'oyasini amalga oshirish uchun ham turistik resurslarning o'zi, ham talabga ega bo'lish imkoniyatlari va ularning salohiyati, shuningdek turizm sohasi obyektlarining xususiyatlari va salohiyati ko'p qirrali bo'lib, puxta o'rganilib baholanadi.

JST ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi o'n yilliklarda xalqaro turizm hajmining doimiy o'sishi kuzatilmoqda. Umuman olganda, mingyillik

boshlarida turizmni rivojlanishini mintaqaviy va global miqyosdagi inqirozli hodisalarga qaramay barqaror deb atash mumkin.

Zamonaviy dunyoda turizm barcha bog'liq infratuzilmani rivojlantirishga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida qaraladi. Zamonaviy turizm transport, ijtimoiy va xizmat ko'rsatish sohalarining yuqori darajada rivojlanishiga asoslangan bo'lib, bu oxir-oqibat uni iqtisodiyotning yuqori rentabellik sohasiga aylantiradi.

Butunjahon sayyohlik tashkiloti (JST) ma'lumotlariga ko'ra, turizm bugungi kunda dunyo iqtisodiyotining eng daromadli va eng dinamik sohalaridan biridir. Daromadlilik bo'yicha u neft qazib olish va qayta ishlashdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Turizm dunyodagi yalpi milliy mahsulotning qariyb 6 foizini, global investitsiyalarning 7 foizini, har 16 ish joyini, iste'molchilarning jahon xarajatlarining 11 foizini va barcha soliq tushumlarining 5 foizini tashkil etadi. Shu munosabat bilan, ko'plab mamlakatlarda turizm sohasi davlat ko'magi bilan faol rivojlanmoqda. Sayyohlik sanoati o'ziga xos tuzilishga ega; u turli xil xizmat ko'rsatish sohalarini o'z ichiga olgan bir qator elementlar bilan tavsiflanadi: kichik restoranlar, motellar, mehmonxonalar, dam olish uylari, kir yuvish joylari, do'konlar va boshqalar.

Shunday qilib, infratuzilma, ba'zan esa turizmning qimmat logistika bazasiga davlat sarmoyasi ko'plab kichik korxonalar sarmoyalarini rag'batlantiradi. Vaqt o'tishi bilan turizmga dastlabki sarmoyalar iqtisodiyotning yordamchi va yordamchi sohalariga: mehmonxonalar, restoranlar, savdo markazlari, portlar, aeroportlar va boshqalarga ko'proq sarmoya jalb qiladi.

Ko'p sonli kichik biznesni o'z ichiga olgan mintaqaning yaxshilangan turistik infratuzilmasidan mahalliy aholi ham foydalanadi; turizmdan tushadigan daromad tez orada qabul qilinadigan mintaq aholisining eng keng qatlamlari o'rtasida taqsimlanadi, ya'ni butun jamiyat iqtisodiy foyda oladi.

Sayyohlar asosan boshqa mamlakatlar va mintaqalardan kelishadi va ularning qabul qiluvchi hukumat uchun xarajatlari soliq bazasini kengaytirishni anglatadi; oddiy savdo solig'i bilan bir qatorda, ular ba'zan kamroq to'g'ridan to'g'ri soliqlarni to'laydilar. Aeroport va viza to'lovlari, kirish va bojxona to'lovlari sayyohlarga soliq solishda qo'llaniladigan usullarning bir nechtasi.

Ushbu maxsus holatlardan tashqari, an'anaviy soliq tushumlari turizm xarajatlari bilan oshiriladi. Shunday qilib, turizm mintaqa daromadlarini oshiradi, ish bilan bandlikni, investitsiyalarni va boshqalarni ko'paytiradi.

XXI asrning boshlarida jahon turizm sanoati tabiatning bebaho sovg'asi bo'lgan rekreatsiya resurslarini saqlash va rivojlantirishning dolzarb muammosiga duch keldi, ularga insoniyat ushbu sovg'adan hatto uchinchi mingyillikda ham bahramand bo'lishi uchun ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish kerak. Rekreatsiya resurslaridan maksimal darajada foydalanishni ta'minlash uchun ushbu resurslarga bo'lgan talabning ortishi va ulardan foydalanish uchun eng qulay sharoitlarni yaratish o'rtasidagi nisbatga erishish kerak.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Qadimgi dunyoda sayohat qilish maqsadi...
2. Nima uchun O'rta asrlar "xalqlarning buyuk ko'chishi" bilan belgilandi?
3. Hindistonga dengiz yo'lining ochilishi kimga tegishli?
4. Ko'pgina mamlakatlarda sayohatlarni tashkil qilish va boshqarishda geografik jamiyatlarning o'rni qanday?
5. "Dam olish kunlari" turlarining ma'nosi nima?
6. Bugungi kunda turizm qanday munosabatlarni ifodalaydi?

II BOB. EKOLOGIK TURIZMGA KIRISH

2.1. Ekologik turizm tushunchasi, maqsad va vazifalari

Ikkinchi jahon urushidan so'ng dunyoning barcha mamlakatlari turizm bilan shug'ullanmoqdalar. Tabiatning eng chekka burchaklariga texnik inqilob, aloqa va transport rivojlanganidan keyin ommaviy turizm uchun kirish mumkin bo'ldi. 70-yillardan boshlab. XX asr Turizm aholiga o'rtacha, va hatto kam daromad bilan keladi, yoshlar turizmi rivojlanib bormoqda – piyoda yurish va ot sayohatlari, toqqa chiqish, chang'i, daryo rafti.

"Yumshoq" va "qattiq" turizmning asosiy xususiyatlari I-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

"Yumshoq" va "qattiq" turizmning qiyosiy xususiyatlari

"Qattiq" turizm	"Yumshoq" turizm
Ommaviy xarakter	Shaxsiy va oilaviy ekskursiyalar, do'stlar va hamfikrlar bilan sayohatlar
Qisqa sayohatlar	Uzoq sayohat
Tez transport vositalari	Sekin va o'rtacha tezlikda ishlaydigan transport vositalari
Oldindan kelishilgan dastur	O'z-o'zidan qabul qilingan qarorlar
Tashqaridan turtki	"Ichkaridan" motivatsiya
Maqsad – diqqatga sazovor joylar	Maqsad – taassurotlar
Konfor va passivlik	Faoliyat va xilma-xillik
Sayohat oldidan aqlli tayyorgarlik juda yaxshi emas	Belgilangan joy oldindan o'rganiladi

Ayni paytda turizm biznesining ilg'or vakillari va olimlar konsepsiyani ishlab chiqdilar va amalga oshirishni boshladilar "**Yumshoq turizm**", turizmga qarshi "**Qattiq turizm**" – dastlab bu juda katta foyda keltiradi, ammo, afsuski, keyinchalik uning mavjudligining poydevori va mintaqalarning ijtimoiy va iqtisodiy farovonligini buzadi.

Shunday qilib, G'arbiy Yevropa "yumshoq" modeli tabiatga yo'naltirilgan, ekologik va ijtimoiy mas'uliyatli turizm tug'ildi va rivojlana boshladi. Umuman olganda dunyoda ikkita yirik turistik model mavjud. **G'arbiy Yevropa va Amerika**. Ikkinchi model asosan bezovtalanmagan tabiatda amalga oshirildi (u AQSH va Kanadada shakllangan, ammo to'liq Avstraliyada mujassam bo'lgan, shuning uchun uni ba'zan avstraliyalik deb atashadi). G'arbiy Yevropa modeli madaniy landshaftda amalga oshiriladi va u xuddi shu manzarani qo'llab-quvvatlaydi.

1960-yillarda inson faoliyatining global oqibatlari to'g'risida xabardorlik boshlanadi. Tabiat va sayohat haqidagi teledasturlar ommalashmoqda. "Maxsus qiziqishlarga ko'ra" maxsus ekskursiyalar mavjud – malakali yo'riqchilar rahbarligida qiziqarli tabiiy burchaklarda sayr qilish, qushlarni tomosha qilish uchun safarlar, tuyalarni sayr qilish.

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi o'sib borishi bilan yer geosferasidagi salbiy o'zgarishlar, masalan:

- noqulay ob-havo o'zgarishlari;
- tuproqning degradatsiyasi;
- biologik xilma-xillikning pasayishi va ekotizimlarning yo'q qilinishi;
- suv, tuproq va havoning ifloslanishi;
- inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan tabiiy ofatlar;
- aholining nazoratsiz o'sishi;
- aholi salomatligiga tahdidlarning kuchayishi;

– energiya zaxiralari va boshqa tabiiy resurslarning cheklangan miqdori.

1980-yilda nemis futuristi Robert Yungk tomonidan "yumshoq turizm" atamasi paydo bo'ldi. 1983-yilda meksikalik iqtisodchi-ekolog Ektor Ceballos-Lascurein "ekologik turizm" ("ekoturizm") atamasini taklif qildi. Uning fikriga ko'ra, ekologik turizm sayohatning tabiatni hurmat qilish bilan birlashishini anglatadi. Ramziylik, o'simlik va hayvonot dunyosi namunalarini o'rganish quvonchini ularni muhofaza qilishga hissa qo'shish imkoniyatini beradi. O'simlik va hayvonot dunyosining mahalliy obyektlariga, jonsiz tabiatga tejamkor munosabat ekologik turizmning mazmunidir.

Ekoturizm Jamiyati (AQSH) tomonidan yana bir ta'rif berilgan: "Ekoturizm – bu ma'lum bir hududning tabiiy, madaniy va etnografik xususiyatlari to'g'risida tasavvurga ega bo'lish uchun, ekotizimlarning yaxlitligini buzmasdan, nisbatan tabiati bo'lmagan joylarga sayohat qilish, tabiatni muhofaza qilish mahalliy aholi uchun foydali bo'lganda bunday iqtisodiy sharoitlarni yaratadi."

Ekologik turizm – bu tabiatga zarar yetkazmasdan (yoki zararni minimallashtirmasdan) yo'naltirilgan, ekologik ta'lim va ma'rifatga, tabiat bilan do'stona munosabatlarni shakllantirishga, mahalliy ijtimoiy-madaniy muhitni asrash va barqarorlikni ta'minlashga hududni rivojlantirish qaratilgan turizm.

Ekoturizm – bu sayohatning tabiatga bo'lgan ekologik sezgir munosabati bilan uyg'unlashuvi, bu sizga yangi landshaftlarni o'rganish, o'simlik va hayvonot dunyosi namunalarini o'rganishda ularni himoya qilishga yordam berish imkoniyatini qo'shish imkonini beradi.

Ekoturizm tabiatni muhofaza qilishga ham, rivojlanishiga ham hissa qo'shishi mumkin; u, hech bo'lmaganda, ushbu faoliyatni tegishli tashkil etish va boshqarish tomonidan qo'llab-quvvatlangan, turizm, bioxilma-xillik va mahalliy jamoalar o'rtasidagi ijobiy sinergiyani o'z ichiga oladi.

Ekoturizm – bu turizm: nisbatan bezovtalanmagan tabiiy hududlarda amalga oshiriladi; tabiiy muhitning buzilishiga, sifatining yomonlashishiga olib kelmaydi; foydalanilgan tabiiy hududlarni muhofaza qilish va boshqarishga bevosita hissa qo‘shadi; yetarli va vakolatli boshqaruvga bo‘ysunadi.

Ekoturizm uchta asosiy mezonni o‘z ichiga oladi: sayyohlarni jalb qiladigan asosiy diqqatga sazovor joylar tabiiydir (masalan, o‘simlik, hayvonot dunyosi, geologik xususiyatlar), keyingi navbatdagi muhim tarkibiy qism madaniy muhit xususiyatlari; bu kabi manbalarni o‘rganish hamda tushunishga urg‘u beriladi, sayyohlar va boshqa ishtirokchilarning faoliyati tashrif buyurgan mintaqadagi jismoniy va madaniy muhitga yengil ta‘sir ko‘rsatadi. Ekoturizm tashrif buyurgan hududlarning rekreatsion imkoniyatlaridan oshmasdan, mahalliy hamjamiyat uchun maqbul va qo‘llab-quvvatlanadigan holda, barqaror turizm konsepsiyasi bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lishi kerak.

Shu tarzda, deyarli bir vaqtning o‘zida qadimgi va yangi dunyolarda ham ekologik va ijtimoiy talablarga mos keladigan turizm g‘oyasi shakllantirildi – tabiat uchun mas‘ul, uni muhofaza qilish, sayohatchilarning ekologik madaniyatini oshirish, mahalliy va an’anaviy madaniyat jamoalarini hurmat qiladigan ta‘lim funksiyasi.

Shunday qilib, hozirgi zamonning ijtimoiy, tabiiy, iqtisodiy va ekologik muammolari tutashgan joyda ekologik toza turizmga ehtiyoj sezilmoqda. Ekoturizm tabiiy hududlarni barqaror rivojlantirishning eng muhim vositalaridan biri sifatida rivojlanmoqda.

Ekologik turizm odamlarning ekologik madaniyatini shakllantirishga katta ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi va odamlarni atrofimizdagi tabiatga turlicha qarashga va o‘zimizda mavjud bo‘lgan narsalarni saqlash qanchalik muhimligini tushunishga undaydi.

Ekologik turizm ekologik ta‘lim bilan chambarchas bog‘liq. Ekologik turizm bilan shug‘ullanadigan odamlar nafaqat sivilizatsiya ta‘sir ko‘rsatmagan joylarga sayohat qiladilar, balki tabiatning o‘ziga

xos xususiyatlarini o'rganadilar, mavjud tabiiy resurslarga g'amxo'rlik qilish zarurligini anglaydilar.

Ekologik turizmning eng oddiy shakli bu "tabiatga" sayohatdir. Ekoturizmning yanada rivojlangan shakli hayvonot dunyosi, o'simliklar, hayot xilma-xilligi, barqaror iqtisodiyot, atrof-muhitni muhofaza qilish, madaniyat, meros, jamiyat va odamlar kabi sohalarni qamrab oladi. Boshqacha qilib aytganda, ekologik turizm hududlarni barqaror rivojlantirishning muhim vositasidir.

Ekologik turizm ta'riflarini tanlash muammosi ko'plab mutaxassislarni tashvishga solmoqda. Shunday qilib, 2001-yilda o'tkazilgan xalqaro konferensiyalardan biriga tayyorgarlik paytida ekologik turizmning 10 ta ta'rifi taklif qilingan. Mana ulardan ba'zilari:

1. Mamlakatning tabiiy ekologik jozibadorligiga asoslangan turizmning har qanday shakli (mercan riflarida suv osti suzishidan savannada sayohat qilishgacha).

2. Turizm, bu ekologik ta'lim va atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik barqaror tamoyillarga asoslangan barcha elementlar to'g'risida ma'lumot olishni o'z ichiga oladi.

3. Noyob o'simliklarni, hayvonlarni, ekotizimlarning maxsus turlarini o'rganish uchun tabiatning noyob burchaklariga sayohat qilish.

4. Turizm, bioxilma-xillik va mahalliy aholi o'rtasida ijobiy sinergiyani saqlashga yordam beradigan sayohat.

Ekoturizm jamiyati (AQSH) ma'lumotlariga ko'ra, ekoturizm – bu tabiatning nisbatan buzilmagan joylariga sayohat. Bunday sayohatlar ekotizimlarning yaxlitligini buzmaydi va ushbu hududning tabiiy, madaniy va etnografik xususiyatlari to'g'risida tasavvurga ega bo'lishga qaratilgan. Shu bilan birga, ekologik turizm tabiatni muhofaza qilish mahalliy aholi uchun foydali bo'lganda bunday iqtisodiy sharoitlarni yaratadi. Boshqacha qilib aytganda, "ekoturizm barqaror va tabiatga yo'naltirilgan turizm va dam olishdir".

Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqida (TMQXI) ekoturizmga o'xshash xususiyatlar berilgan. U nisbatan o'zgarmas tabiiy hududlarda amalga oshiriladigan va mahalliy jamoatchilikni saqlash hamda barqaror rivojlantirish vositasi sifatida ishlatiladigan barqaror turistik tur sifatida ta'riflanadi: "Ekoturizm bu atrof-muhitga sayohat va nisbatan o'zgarmas tabiiy hududlarni ziyorat qilishdir. Ulardan bahramand bo'lish uchun, sayyohlarning tashriflaridan tabiatga bo'lgan zaif ta'sir, mahalliy aholining turizmga faol ishtirok etishiga yordam beradi. Ekologik turizm – turning barcha tarkibiy qismlarida ekologik texnologiyalarni joriy etish asosida sayyohlar uchun sayyohlik maskani sifatida ozmi-ko'pmi "yovvoyi" tabiatdan bevosita foydalanishga yo'naltirilgan turizm.

Ekoturizm an'anaviy turizmdan quyidagi xususiyatlar bilan farq qiladi:

- tabiiy turizm obyektlarining ustunligi;
- tabiatni barqaror boshqarish;
- kam resurs va energiya sarfi;
- ijtimoiy-iqtisodiy sohada bevosita ishtirok etish hududlarni rivojlantirish;
- sayyohlarning ekologik tarbiyasi.

Ekoturizm 1990-yilda rasmiy maqomga ega bo'ldi va shu bilan o'zining har yili "Adventure Travel & Ekoturizm bo'yicha yillik Butunjahon Kongressi" xalqaro simpoziumini chaqirish va o'z notijorat tashkilotlarini yaratish huquqiga ega bo'ldi.

Ekologik turizm turizm sohasidagi rivojlanayotgan yo'nalishdir, lekin u har doim ham turli xil mamlakatlarda bir xil tushunilmaydi, uning shakllari dinamik, u ilgari ekologik yo'nalishdan uzoq bo'lgan turistik faoliyat sohaslariga kirib boradi.

Ilmiy adabiyotlarda ekologik turizm muammolari bilan bog'liq bir nechta atamalar mavjud.

Tabiiy turizm – obykti har qanday tabiat, ham tirik, ham jonsiz (masalan, g'orlar, tog'lar, suv omborlari va boshqalar). Tabiat turizmi

tematik yoʻnalishlardan biri sifatida bioturizmni oʻz ichiga oladi. Baʼzan tabiat turizmini ekologik-geografik deb atashadi.

Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO) sarguzasht turizmi atamasini ekologik turizmni oʻz ichiga olgan kengroq tushuncha sifatida ishlatadi. Biroq, ekoturizm har doim ham sarguzasht tarkibiy qismga ega emas, xuddi barcha sarguzasht turlarda ekologik komponent mavjud emas.

Agroturizm yoki agroekologik turizm tobora keng tarqalmoqda. Bu sayyohlar oʻzlarining taʼtillarida, fermer xoʻjaliklarida yoki fermer xoʻjaliklarida qishloq hayot tarzini olib boradigan qishloqdagi turizm.

Ushbu turdagi turizm eng koʻp Yevropada va qisman Qoʻshma Shtatlarda rivojlangan, bu yerda tabiiy landshaftlarning ozgina qismi va hududning qishloq xoʻjaligi rivojlanishining juda yuqori darajasi mavjud.

Baʼzi mualliflar qishloq turizmini "turistik tashriflarning qishloq aholisiga foyda keltirgan foizlari"ga qarab belgilaydilar. Ular viloyat turizmi, qishloq turizmi va agroturizmni farqlaydilar. Ularning fikriga koʻra, agroturizm faqat fermer xoʻjaliklarida foydalidir, qolgan ikki turi esa butun qishloq jamoasining rivojlanishiga foydali taʼsir koʻrsatadi.

Tarixiy va oʻlkashunoslik turizm inson va tabiiy muhit oʻrtasidagi oʻzaro taʼsirlar tarixini bilishga hissa qoʻshadi.

Etnoekologik turizm muayyan etnik guruhlarini, ularning mavjud tabiiy sharoitdagi hayotini, hozirgi davrda tabiiy muhit bilan oʻzaro aloqalarini oʻrganishga qaratilgan.

"Barqaror turizm" va "yashil turizm" sinonimik atamalari keng tarqalgan boʻlib, ular atrof-muhitga minimal taʼsir koʻrsatadigan texnologiyalardan foydalangan holda turizmni anglatadi. Ammo barcha barqaror turizmni ekologik deb hisoblash mumkin emas, chunki yashil texnologiyalar plyaj turizmini tashkil qilishda, yirik shaharlardagi mehmonxona sanoatida, va hattoki havo sayohatida ham qoʻllanilishi mumkin.

Yuqoridagi ekologik turizmning ta'riflari u yoki bu jihatdan zamonaviy jamiyatni ko'kalamzorlashtirish, shuningdek, barqaror, aniqrog'i, biologik xilma-xillikni qo'llab-quvvatlash, rivojlantirish va saqlash tushunchalari bilan bog'liq.

2.2. Ekologik turizm tamoyillari

Ular insoniyatning hududlarni barqaror rivojlanishiga erishish, bio- va ijtimoiy-madaniy xilma-xillikni saqlab qolish istagiga asoslangan. Ekologik turizmning asosiy tamoyillariga quyidagilar kiradi:

- yaxshi saqlanib qolgan tabiiy hududlarni ziyorat qilish;
- tükemeyen, tabiiy resurslardan barqaror foydalanish, tabiiy, ijtimoiy va madaniy xilma-xillikni saqlash;
- muayyan (ancha qat'iy) xulq-atvor qoidalariga rioya qilish;
- an'anaviy turizm turlariga qaraganda tabiiy resurslardan kamroq intensiv foydalanish;
- sayyohlarning ekologik tarbiyasi, ularning mahalliy-madaniy va tabiatni boshqarish faoliyatida ishtirok etishi;
- ekologik sayohatlarni puxta rejalashtirish, ularni ishlab chiqish va amalga oshirishga kompleks yondashish;
- ekoturizmni hududlarni mintaqaviy rivojlanish rejalariga qo'shilishi;
- mahalliy aholining turizmni rivojlantirishda ishtirok etishi va ushbu faoliyatdan moliyaviy va boshqa foyda olishlari;
- ekologik turizm sohasida ishlaydigan xodimlarni ekologik o'qitish.

Ekologik turizm tamoyillari milliy bog'lar va so'nggi yillarda qo'riqxonalar ishlarida keng qo'llanilmoqda. So'nggi o'n yilliklarda ekologik turizmning jadal rivojlanishi nafaqat atrof-muhit sifatining yomonlashishi, balki mashhur dam olish joylari – tog' kurortlari, iliq dengiz qirg'oqlari va boshqalarni ko'payishi bilan ham izohlanadi.

Odamlar shaharlarga ko'chib ketmoqdalar. Stress – bu shahar turmush tarzining doimiy hamrohi, uning sharoitlari insonning psixologik yoki fiziologik ehtiyojlariga mos kelmaydi. Shahar aholisi tabiatga intiladi, u bilan yolg'iz qolishga, toza havodan nafas olishga, shahar turmush tarzidagi stereotiplarni o'zgartirishga (hech bo'lma-ganda vaqtincha).

Inson har doim tabiat bilan aloqa qilishga ehtiyoj sezgan. Ammo agar tarixning dastlabki davrlarida bokira tabiat uning hayotining ajralmas qismi bo'lgan bo'lsa, keyinchalik u asta-sekin kamayib, o'zining ibtidoiyligini yo'qotdi. Zamonaviy inson, tobora tabiatdan uzoqlashib, baribir texnologizatsiya jarayonini sekinlashtirishga va ba'zida to'xtatishga intiladi. Shuning uchun aynan XX asrning ikkinchi yarmida iste'molchilar jamiyatining shakllanishi va global ekologik muammolar paydo bo'lishi bilan birga ekologik turizm paydo bo'ladi.

Zamonaviy turizmning ekologik yo'nalishi XX asrning 80-yillari oxirida aniq namoyon bo'ldi. Biroq, 60-yillarda, AQSHda birinchi ekoturizm kampaniyasi bo'lib o'tdi: ular hayvonlarni himoya qilish uchun, pul yig'ish uchun sayyohlarga kitlarni ko'rsatishni boshladilar.

Ekoturizmni rivojlantirishga xaridorlarning sayohat paytida yangi va g'ayrioddiy tajribalarni boshdan kechirishga bo'lgan intilishi hamda atrof-muhitga tuzatib bo'lmaydigan zarar yetkazilayotganligi to'g'risida ogohlantirish turtki bo'ldi.

Ommaviy turizm vaqt sinoviga dosh berolmasligi va mijozlar turistik dasturda ekzotik narsalarni xohlashlari aniq bo'ldi va keng tarqalgan narsalar endi ekzotik deb hisoblanmadi. Bugungi kunda ekzotizm tushunchasi asosan dunyoning o'rganilmagan burchaklari bilan bog'liq bo'lib, ularda faqat bir nechtasi sayohat qilgan, u yerda tabiatning tabiiy holati va insoniyat madaniyati navlari sof holda saqlanib qolgan.

Ekologik turizmning rivojlanishi, umuman, turizm singari, eng muhim ikkita omil bilan belgilanadi: tabiiy va rekreatsion va tarixiy-madaniy. Boy madaniy va tabiiy salohiyat mavjudligi, hatto iqtisodiy

jihatdan rivojlangan davlatlar qatoriga kirmagan mamlakatlarga ham jahon turizm bozorida jiddiy mavqega ega bo'lishga imkon beradi. Biroq, buning uchun zarur shart – turizmni rivojlantirish sohasidagi faol davlat siyosati.

Ekologik turizmning asosiy maqsadlari insonni uni o'rab turgan tabiiy va ijtimoiy muhit bilan uyg'unlashishi, aholining turli guruhlariga ekologik ta'lim va tarbiya berishdir.

Ekologik turizmning asosiy maqsadi iloji boricha qat'iy ekologik qoidalar va cheklovlarga rioya qilishdir.

2.3. 70–80-yillarda ekologik turizmning rivojlanishi va shakllanishi

"Tabiat turizmi"ning rivojlanish tarixi chuqur o'tmishdan kelib chiqadi. Qadimgi Misrda atrofdagi dunyo haqidagi bilimlarni to'plash maqsadida uzoq sayohatlar amalga oshirilgan. Muhim sayohatchilar turli mamlakatlarning tabiiy, madaniy va tarixiy diqqatga sazovor joylarini o'rgangan Aristotel, Gerodot, Katta Pliniy edi. Ko'p vaqt o'tgach, Aleksandr Gumboldt, Charlz Darvin va boshqalar turli xil landshaftlar, flora va faunani, mahalliy madaniyatlarni ilmiy tadqiq etish maqsadida sayyoramizning chekka burchaklariga sayohat qilishgan.

XX asrning o'rtalariga qadar "ommaviy turizm" degan narsa yo'q edi: faqat iroda qudrati va katta quvvatga ega, sarguzashtlarga bo'lgan ehtirosga boy odamlar turli mamlakatlarga sayohat qilish, yerning ekzotik burchaklariga kirib borish, tabiiy go'zalliklardan zavq olish va asosan ular taniqli "yolg'izlar" edi. Bunday sayohatlar sayohatchilar tashrif buyurgan hududlarda sezilarli ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar va tabiatdagi o'zgarishlarni keltirib chiqarmadi va natijada ular noyob tabiiy hududlarni, o'ziga xos mahalliy madaniyatlarni saqlashga hissa qo'shadigan muhim moliyaviy manbalar oqimini

ta'minlamadi, o'simlik va hayvonlarning noyob turlari, hududning iqtisodiy o'sishi.

Uyushgan turizmning rivojlanishi bilan eng muhim yo'nalishlardan biri aynan tabiat olamiga sayohat bo'ldi. O'tgan asrning o'rtalarida Tomas Kuk Shotlandiya tog'lariga sayohatlar uyushtirishni boshladi va 1863-yilda Mont Banning birinchi tijorat ko'tarilishini taklif qildi. Romantik yozuvchilar o'z asarlarida yovvoyi tabiat, cho'qqilar va vodiylar, vodiylar va yaylovlarning go'zalligini ulug'lab, shu bilan tabiatga qiziqish uyg'otishgan. Amerika qit'asida tabiiy ekspeditsiyalarda qatnashgan taniqli tabiatshunoslar – M. Lyusek, V. Klark, D. Odubon tomonidan amalga oshirilgan adabiy tavsiflar tufayli tabiiy dunyoga sayohat mashhur bo'ldi.

Rossiyada XIX asrning ikkinchi yarmidagi mashhur yozuvchilar va sayohatchilar odamlarning tabiiy va madaniy diqqatga sazovor joylarni bilishga qiziqishini rivojlantirishda muhim rol o'ynagan: D.N. Mamin Sibiryak, P.P. Semenov-Tyan-Shanskiy, N.M. Ta'rif bergan Prjevalskiy Rossiya va O'rta Osiyo tabiatini o'rgangan. Ushbu davrda ko'plab shaharlarda filiallari bo'lgan "Tabiatshunoslikni sevuvchilar jamiyati", Qrim tog' klubi va Kavkaz tog' jamiyati paydo bo'ldi va katta mashhurlikka erishdi. Bu davrda tog' turizmi tobora keng tarqalib, ekskursiya tadbirlariga katta e'tibor berildi.

XIX asrning oxirida. Yovvoyi tabiat sayohatlari butun dunyoda tobora ommalashib bormoqda va natijada yovvoyi tabiatni saqlab qolish uchun milliy tizimlar yaratilmoqda. Shu bilan birga, tabiat obyektlari va go'zal manzaralariga qoyil qolish uchun sayohat ommaviy xususiyatni saqlamadi va ular faqat ozgina, asosan boy odamlar uchun mavjud edi.

XX asrning boshlarida. Eng katta "kuboklar" – fillar, karkidonlar va boshqalarni olish uchun ekzotik mamlakatlarga safarlarni ovlash juda obro'li deb hisoblangan. 1950-yillarda ov turlaridan ko'ra ko'proq mashhur bo'lgan fotofayllar allaqachon aylanib bormoqda va fotosurat safari uchun eng qiziqarli obyekt "katta beshlik"dir. Bu ilgari

ov kuboklari (fil, leopard, karkidon, sher, bufalo) sifatida qadrli bo'lgan Afrika sutemizuvchilarining beshta eng yirik turlari.

Ekologik turizmning paydo bo'lishi va rivojlanishi, ayniqsa, estetik va rekreatsion nuqtai nazardan jozibali bo'lgan tabiiy hududlarni ajratish tarixi va ularni muhofaza qilish standartlarini ishlab chiqish bilan chambarchas bog'liqdir.

XIX asrning oxiri ekologik turizm paydo bo'lgan vaqt deb hisoblash mumkin. Amerika qit'asining ulug'vor tabiiy nodirliklari, hududlari ko'lamli unchalik ta'sirchan bo'lmagan va hududlarning o'zi azaldan yashab, rivojlangan shaharlarga ega bo'lgan Yevropa mamlakatlaridan kelgan muhojirlarning xayollarini silkitib qo'yolmadi. Immigrantlarning harakatchanligi, ishbilarmonligi, ijtimoiy jihatdan qulayligi, axborotni qabul qilish kabi fazilatlarini ularni quruqlikka ko'chib o'tishga, yangi yerlarni egallashga va o'zlashtirishga, noqulayliklarga va xavf-xatarlarga dosh berishga majbur qildi. Yangi ta'sirchan tabiiy hududlar haqida ma'lumot tez tarqaldi va XIX asrning oxiriga kelib, Sierra Nevadadagi Yellouston, Yosemite va boshqa ba'zi tabiiy yodgorliklarga tashrif buyuradigan sayyohlar soni shunchalik ko'payganki, mintaqani himoya qilish uchun maxsus choralar ko'rish zarurati tug'ildi.

Shimoliy Amerikadagi birinchi milliy bog' 1872-yilda Yelloustounda tashkil etilgan. AQSH, Kanada, Meksika, Argentina, Yangi Zelandiya, Avstraliya, Indoneziya, Janubiy Afrikadagi milliy bog'lar tashkilotchilari tomonidan o'z oldilariga qo'ygan asosiy vazifalar odamlarning dam olishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiat "asarlarini" himoya qilishdir. G'arbda qo'riqlanadigan hududlarni yaratish g'oyasi ularning ko'ngil ochish maqsadlariga asoslangan edi. Bunga muvofiq milliy bog'larning muhofaza qilish tartibi, foydalanishni tashkil etish va ichki tuzilishi o'rnatildi. Amerika uslubidagi milliy bog'larda asosiy kuch rekreatsion turizmni tashkil etishga qaratildi. XIX asrning oxirida yovvoyi G'arbning noyob burchaklarida klassik Shimoliy Amerika modeliga muvofiq shakllangan milliy bog'larning bir qatori

yaratildi: 1885-yilda Banff va muzlik, 1886-yilda Yoho, 1890-yilda Yosemite, 1895-yilda Voterton-Leyk .

Milliy bog'larni yaratish jarayoni Ikkinchi jahon urushidan keyin kuchaydi. Shunday qilib, 1950-yilda 39 mamlakatda 200 ga yaqin bog'lar mavjud bo'lsa, unda 1982-yilda ularning soni 1000 dan oshgan. Milliy bog'lar katta reklama qilingan, piyodalar yo'llari tarmoqlari va mexanik transport uchun yo'llar, dam olish joylari, tomosha maydonchalari yotqizilgan, mehmonxonalar, oziq-ovqat shoxobchalari, turistik uskunalarni ijaraga berish bazalari, aloqa korxonalari va boshqalar qurildi. Ushbu tadbirlarning barchasi milliy bog'larga qiziqishning o'sishiga yordam berdi.

Ekologik turizm 70–80-yillarda shakllandi. XX asr mahalliy g'oya sifatida – global g'oya doirasida ochiq havoda dam olishdan olinadigan iqtisodiy foyda va rekreatsiya zonalarining ekologik xavfsizligi o'rtasidagi muvozanatni yaratish – sayyora tabiatini undagi hayotning asosi sifatida saqlash.

Sayyohlarning rekreatsion tabiiy hududlarga haddan ziyod tashriflari bilan bog'liq salbiy oqibatlarga misollar shu paytgacha juda ko'p to'plangan edi. AQSHning eng yirik milliy parklari, Kamchatkadagi Geyzerlar vodiysi, Alp tog'laridagi rekreatsion zonalar, Nepaldagi Everestda qoldiqlarning tog'lari to'planishi, tabiatining degradatsiyasi faktlari eng mashhur misollardir. Janubiy Amerikadagi Inca Trail va boshqalar. Tabiiy hududlarning rekreatsion degradatsiyasi tabiatni himoya qilish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini turizm amaliyotiga joriy etishni talab qildi, ya'ni rekreatsion tabiatni boshqarish amaliyotiga atrof-muhitni boshqarish texnologiyalarini joriy etish.

Tabiiy hududlarning rekreatsion degradatsiyasi misollaridan biri sifatida biz 80-yillarning boshlarida Nepalning sayyohlik Makkasi – Annapurna tog'ining etaklarida vujudga kelgan vaziyatni ko'rib chiqishimiz mumkin. XX asr Nepal har yili tog' turizmini yaxshi ko'radigan 200 mingdan ziyod sayyohni qabul qiladi. Yildan yilga Annapurna tog'ining etagida sayyohlik lagerlari tashkil etilmoqda. Ushbu sohada ommaviy turizm rivojlanmasdan oldin tog' yonbag'irlarini

qoplagan o'rmonlardan faqat mahalliy aholi ehtiyojlari uchun foydalanilgan: uylar qurish va isitish, ovqat pishirish, yovvoyi ovni ovlash, yig'ish va h.k. Turizmning rivojlanishi sayyohlik oqimining ko'payishiga, aholining umumiy zichligi (mahalliy aholi va sayyohlar sonining) oshishiga va tabiiy resurslarni qazib olish hajmining oshishiga, xususan, tog' yonbag'irlari quyi qismida joylashgan o'rmonlarni intensiv ravishda kesishga olib keldi. Natijada, o'rmon bilan qoplangan tog' yonbag'irlari hajmi sezilarli darajada qisqartirildi va ba'zi qiyaliklar yalang'ochlashdi. Turizmning ushbu hududga salbiy ta'siriga oziq-ovqat va sayyohlik jihozlarini olib kelgan ko'plab yaklarning tuyoqlari yalang'och tuproqli maydonlarning yuqori qatlamining buzilishi qo'shildi. Yomg'irli mavsumda tuproqni yuvib ketdi, bu esa eroziyaga olib keldi va qiyalik o'simliklarining tabiiy tiklanishiga to'sqinlik qildi. Tabiiy hududda ekologik inqiroz belgilari paydo bo'ldi: buzilgan hududlarning o'rmon hududlariga o'tishi, yalang'och joylarda tuproq eroziyasi, tiklanish jarayonlarining sekinlashishi va boshqalar. Ekologik inqiroz fonida ijtimoiy inqiroz alomatlari paydo bo'la boshladi, ular avvalo mahalliy aholining cheklangan hayotiy resurslardan bahramand bo'lishlari kerak bo'lgan sayyohlarga nisbatan salbiy munosabatining o'sishida namoyon bo'ldi. Hududning rekreatsion jozibadorligi va ijtimoiy qulayligini yo'qotishi natijasida turistik oqim pasayishni boshladi, bu esa mahalliy aholini qo'shimcha daromadlardan mahrum qildi va mamlakat xazinasiga moliyaviy tushumlarni kamaytirdi.

Shunday qilib, tabiiy landshaftga nisbatan uning imkoniyatlaridan yuqori bo'lgan bosim juda ko'p salbiy ekologik va ijtimoiy oqibatlariga olib keldi.

Tabiiy hududlardan "ekologik jihatdan vahshiyona" rejimda foydalanish muqarrar ravishda ularning rekreatsiya jozibadorligini yo'qotishiga, sayyohlar foydalanishidan ozmi-ko'pmi tezroq chiqib ketishiga olib keladi.

80-yillarning boshlarida. XX asr haddan tashqari dam olishning rekreatsion hududlar tabiatiga ta'sirining salbiy oqibatlarini o'rganishga bag'ishlangan dastlabki ilmiy tadqiqotlar matbuotda paydo bo'la

boshladi. Ushbu nashrlarning tugʻilgan joyi Yevropa aholisi zich joylashgan, sanoatlashgan, sayyohlikning turizmni rivojlantirishda yetakchi qismi boʻlganligi ajablanarli emas. 1980-yilda Gʻarbiy Germaniyaning "TEO" jurnalida R. Yunkning "Bir plyaj gektariga qancha sayyoh bor? maqolasi chop etildi. Bu esa "Yumshoq turizm"ni himoya qilish uchun soʻzni vujudga kelishiga sababchi boʻldi. 1981-yilda X. Vayssning "Shveysariyada landshaftni tinch yoʻl bilan yoʻq qilish va uni saqlab qolish choralari" kitobi nashr etildi. Ushbu yoʻnalishning rivojlanishi "yumshoq turizm", "yashil turizm" tushunchalarining paydo boʻlishiga olib keldi, ular tabiiy hududlardan rekreatsiya maqsadida ongli, ekologik jihatdan malakali foydalanish boʻyicha tavsiyalarni oʻz ichiga oldi.

80-yillarning oʻrtalari. XX asr yangi muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni yaratish boʻyicha faoliyatni faollashtirish, ushbu hududlarda turistik faoliyatni tashkil etish boʻyicha tavsiyalar ishlab chiqish, atrof-muhitni muhofaza qilishni qonunchilik bilan taʼminlash bilan tavsiflanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar milliy bogʻlarni tashkil etishning yuqori darajasi bilan tanqid qilindi. Shunday qilib, Indoneziyada ikki yil davomida (1980-1982) umumiy maydoni 49,3 ming km² boʻlgan 16 ta milliy parkni yaratish toʻgʻrisida eʼlon qilindi.

AQSH, Kanada va undan keyingi Meksika, Argentina, Yangi Zelandiya, Avstraliya, Indoneziya, Janubiy Afrikaning milliy bogʻlari tashkilotchilarining oldilariga qoʻygan asosiy vazifalari – bu dam olayotgan odamlar ehtiyojlarini qondirish uchun tabiat "asarlarini" himoya qilishdir. Ochiq dam olish odamlarning psixologik yengilligini, estetik ehtiyojlarini va jismoniy sogʻligʻini tiklanishini taʼminladi. Amerika uslubidagi milliy bogʻlarda asosiy harakatlar sayyohlik va dam olishni tashkil etishga qaratilgan. Bogʻlar katta reklama qilingan, ular mexanik transport uchun piyodalar yoʻllari va yoʻllarni tashlagan, dam olish joylari, kuzatuv maydonchalarini tashkil etgan, mehmonxonalar, oziq-ovqat shoxobchalari, turistik uskunalarini ijaraga berish markazlari, aloqa korxonalarini va boshqalarni qurgan. Bularning barchasi milliy bogʻlarga boʻlgan qiziqishning oʻsishiga yordam berdi. Masalan,

Yellouston milliy bog‘ining yillik tashrifi quyidagicha ko‘paygan: 1895-yilda u 50 yillarda 5,5 ming kishini tashkil etgan. XX asrning 60-yillarda 1,5 million kishiga o‘tdi. 70-yillarda 2 million kishidan oshdi. 3 million kishiga yetdi. Ayni paytda AQSHning Grand Teton, Yosemite va Grand Canyon kabi yirik milliy parklari yiliga 3 milliondan 5 milliongacha mehmonlarni qabul qiladi.

2.4. Ekologik turizmning hozirgi holati

2000-yilda ekologik turizmga rasmiy maqom berilib, unga topshiriq berib, o‘zining yillik xalqaro simpoziumini chaqirish huquqiga ega bo‘ldi. «Annual World Congress on Adventure Travel & Ecotourism» va o‘z notijorat tashkilotlarini yaratish.

Turli nashrlarda ekologik turizmning hozirgi holati va rivojlanish darajasini baholashlar bir-biridan keskin farq qiladi. Tafovutlarning aksariyati ekoturizm ta‘rifi bilan bog‘liq. Shunday qilib, agar ekologik turizm tabiiy resurslardan foydalanishga asoslangan barcha turdagi dam olishni birlashtiradi degan g‘oyani asos qilib oladigan bo‘lsak, unda hajmlarning bahosi ekologik turizm tabiatdagi rekreatsion va ma‘rifiy tadbirlarni o‘z ichiga olgan holatga qaraganda ancha yuqori bo‘ladi, ekologik texnologiyalar bilan birgalikda boshqarish.

Jahon savdo tashkilotining hisob-kitoblariga ko‘ra, dunyo turizm sanoatining umumiy hajmidagi ekoturizmning ulushi 2-4%ni tashkil qiladi. Mutaxassislarining hisob-kitoblariga ko‘ra, har yili ekologik turizm ehtiyojlari uchun 55 milliard dollarlik mahsulot va xizmatlar ishlab chiqariladi, ekoturizmning o‘sishi yiliga 30 foizga yetadi. O‘shishning bunday yuqori foizi an‘anaviy rekreatsiya tabiatini boshqarishni turistik marshrutlar va dasturlarni tashkil etish hamda o‘tkazishning yangi shakllarga o‘tkazish bilan izohlanadi.

Tabiiy go‘zalligi ajoyib mamlakatlarda turizm ko‘pincha milliy bog‘larni tashkil etishning asosiy sababidir. Masalan, Kosta-Rika o‘z hududining 30 foizini tabiatni muhofaza qilish zonasi deb e‘lon qildi. Ushbu mamlakatda turizm yetakchi daromad manbayi bo‘lib, yiliga 650

million dollarga yetadi. Janubiy Afrikada ekologik turizm rentabellik darajasi bo'yicha olmos qazib olishdan keyin, Alyaskada neft qazib olishdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Keniyaning milliy bog'larni ishlatishdan yillik daromadi 450 million dollarga yetadi. Shunga ko'ra, Ekvador Galapagos orollaridagi ekoturizmdan 180 million dollardan ko'proq mablag' oladi, Ruandadagi vulqonlar milliy bog'ida tog' gorillalarini ko'rish uchun kelgan sayyohlar kirish uchun taxminan 1 million dollar va boshqa xarajatlar uchun 2-3 million dollar qoldiradilar.

Rivojlangan mamlakatlarda ekologik turizm ham foydali biznes hisoblanadi. Masalan, AQSHning Milliy bog'lar tizimi dunyodagi eng yirik sayyohlarni jalb qilish tizimidir. 90-yillarning boshlarida. XX asr AQSH federal hukumati tomonidan boshqariladigan milliy bog'lar har yili taxminan 270 million sayyohni qabul qiladi; shu davrda o'z hukumatlari tasarrufidagi davlat bog'lariga 500 millionga yaqin mehmon tashrif buyurgan. Shu bilan birga, bir qator shtatlarda sayyohlar soni shtat aholisining 5 baravaridan ko'p edi. Kanadada o'sha yillarda federal ahamiyatga ega bo'lgan milliy bog'lar 20 milliongacha mehmonni, viloyat bog'lari taxminan 47 million ko'proq sayyohni qabul qildi.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari o'z hududlarida ekoturizmni rivojlantirishga katta qiziqish bildirmoqda. Afrikada, Osiyoda, Lotin Amerikasida (Keniya, Tanzaniya, Chili, Peru, Nepal va boshqalar) bir qator mamlakatlarda o'z hududlarida ekologik turizmni rivojlantirishning shubhasiz afzalliklarini anglab yetgan va milliy iqtisodiyotning ushbu sohasiga mablag' kiritgan, ekologik turizm asosiy daromad manbalaridan biriga aylanmoqda. Bosh ofisi Vashingtonda joylashgan Ekoturizm Jamiyati tadqiqot, axborot va strategik faoliyatni rivojlantirish markazi bo'lib xizmat qiladi. Jamiyat siyosatni shakllantiradi va mintaqaviy aloqalarni o'rnatishga hamda ushbu ishlarga mintaqaviy tuzilmalarni jalb qilishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqadi. Ekologik turizm an'anaviy turizm turlarini almashtirishi mumkin bo'lgan mintaqalarni izlayotgan bir qator tashkilotlar mavjud. Ular orasida: Butunjahon yovvoyi tabiat fondi, Jahon resurslari instituti, Tabiatni va tabiiy resurslarni saqlash bo'yicha xalqaro ittifoq va YUNESKO. 1971-yildan beri YUNESKO